

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

XX əsrin əvvəllərində Əhməd bəy Ağaoğlu siyasi-ideoloji "İslam millətçiliyi" ideyasına uyğun olaraq, əsasən İslam tarixini, İslam fəlsəfəsini, bir sözlə İslam mədəniyyətini tədqiq etdiyi halda, Azərbaycan Türk filosofu Əli bəy Hüseynzadə islamçılıqla müqayisədə türkçülüyn tarixinə, fəlsəfəsinə nisbətən çox önəm vermiş, siyasi türkçülüyə meyil göstərmişdir. Əslində bu mütəfəkkirlərin əsas məqsədi bəllidir: İslam-Türk dünyasının qurtuluşu. Bu qurtuluş yolunda isə bir qədər fərqli taktikaların seçilməsi, fərqli mülahizələrin səslənməsi təbiiyədir. Hüseynzadənin təbrincə desək, eyni ideya uğrunda mübarizə aparan insanlar arasındakı fikir ixtilaflarının, ziddiyyətlərinin olması milli birliyin pozulmasına dəlalət edə bilməz. Əksinə fikir ixtilafı nəticəsində həqiqət meydana çıxar və millət də əsil həqiqətin arxasınca gedər. Digər tərəfdən bütün türklər, o cümlədən müsəlman türkləri üçün din və millət anlayışları demək olar ki, həmişə mühüm əhəmiyyət mahiyyət daşımışdır. Bu anlamda, həmin dövrdə milli-demokratik cəbhəni təmsil edən ziyalılarımızdan bir qisminin, Türk dünyasının nicatı üçün islamla çulğalaşmış siyasi türklüyə (Y.Akçura, Ə.Hüseynzadə və b.), digərlərinin türklüklə çulğalaşmış siyasi islamçılığa (Ə.Ağaoğlu, Q.Qarabəyov və b.) üstünlük verməsi təbiiyədir.

Onun ictimai-siyasi görüşlərində islamla çulğalaşmış türkçülükdə iki yönü: 1) islamçılıq və türkçülüyn vəhdəti, yaxud da "islamlaşmaq, türkləşmək və avropalaşmaq" kimi qeyd edilən "üçlü" düsturu; 2) və "Osmanlı türkçülüynü" ideyasını fərqləndirmək lazım gəlir.

İslamçılıqla türkçülüyn vəhdəti məsələsinin özündə də iki: 1) onları mühafizəkarlıq (gerilikçi islamçılardan) və ifratçılıqdan (radikal qərbçilərdən) uzaq tutaraq mütərəqqi, çağdaş ruhunu ifadə etmək, 2) islamçılıq və türkçülüyn vəhdətini qoruyub saxlamaqla bir-birinə qarşı qoyulmasına yol verməmək kimi, vacib məqam var idi.

Birincisi, yəni islamçılıq və türkçülüyn vəhdəti ideyası ilə yanaşı ifrat mühafizəkarlara və ifrat tərəqqiçilərə qarşı olan Hüseynzadə mütədil tərəqqipərvər kimi, islam dininin və türklüyün ruhunda daima yeni-

liyin, çağdaşlığın olmasını rəhbər tutmuşdur. Ona görə, bu gün müsəlman xalqları digər inkişaf etmiş millətlərdən geri qalmışdır ki, Türk və İslam dünyasının qurtuluşu məsələsində üç qüvvə, firqə: 1) mühafizəkarlar; 2) ifrat tərəqqipərvər; 3) mütədil tərəqqipərvər, mövcuddur. İslamçılığa və türkçülüyə əngəl kimi gördüyü ifrat mühafizəkarları və solçuları kəskin şəkildə tənqid edərək o, yazırdı ki, mühafizəkarlar hər növ təzə və yeni şeylərdən və işlərdən həzər edib insanları davamlı şəkildə bir nöqtədə saxlamaq xəyalindədirlər. Bunlar daima xalqın irəliləməsinə sədd çəkirlər. Onun fikrincə, 4-5 yüz ildən bəri avropalılar gözlerini gələcəyə doğru dikdiyi halda, İslam-Türk dünyası hələ də keç-

(Ə.Axundoğlu və b.) üzünü tutaraq yazırdı ki, "elmi-əbdanla" (dünyəvi elmlərlə) "elmi-ədyanı" (dini elmləri) bir-birindən ayırmaq, dini elmlərlə yanaşı, riyaziyyat və təbiətşünaslıq kimi dünyəvi elmləri də öyrənmək lazımdır: "Axund həzrətləri, biz böylə zənn edirik ki, bizə ülumun kəffəsi eyni dərəcədə lazımdır: həm ülumi-diniyə, şəriyyə və ruhaniyyə, həm də riyaziyyat və təbiyyat kimi ülumi-müccərrədə və cismaniyyə".

O, "Məcnun və Leylayi-islam" məqaləsində de İslam dininin olmasa da, ancaq İslam dünyasında yaşayan müsəlman xalqlarının, xüsusilə də onun bəyni-başı hesab edib "Türk xətti" adlandırdığı Osmanlının, onun ürəyi saydığı İran'ın "xəstə"liyinin səbəblə-

miyyədən buralarda, həkimidilgah Murad bəyin vaxtı ilə etdiyi dadü-fəryadlara rəğmən, nə bir nişanə, nə də bir əsər var idi...".

Hüseynzadəyə görə yalnız Osmanlıda deyil Qacarlarda da müsəlman xalqları cəhalət, xurafat içindədirlər. Sadəcə, Osmanlıda bir müstəbid olub (II Əbdülhəmid) əsas hakimiyyət İstanbulun əlində cəmləşdiyi halda, Qacarlarda onlarla müstəbid vardır və Tehran hökumətinin əli çox vaxt digər yerlərə çatmır. İstanbul hökuməti din məsələsinə əsasən nəzarət etdiyi halda, Tehran hökuməti mollalar, müctəhidlər və seyidlərlə bacara bilmir. O, yazırdı: "Bu növ hökuməti-taliyyənin İran üçün ən təhlükəlisi seyid və molla hökumətidir. Osmanlı türkləri ələlümüm qə-

"pak və napak" nəzəriyyəsi bu gün mübaliğəyə uğrayaraq, bu nəzəriyyəyə görə bir qaç milyon müsəlmandan başqa məxluqullah olan bir milyard yarım bəşəriyyətin qəffəsi əhli-kitabda daxil olduğu halda mürdardır. Bakterologiya elminin "asepsi və antisepsi" nəzəriyyələrindən bixəbər olan İranın "pak və napak" fərziyyəsi şayanı heyətdir: Bu fərziyyəyə görə qırx-əlli kəlin, qoturun, keçəlin girib çıxdığı hovuzun suyu pak ədd olduğu halda, təqdirxananın o mikrobsuz, rüsubuz bərraq suları napak və mürdar hesab olunuyor".

Hüseynzadənin burada ifadə etdiyi əsas məsələ zərdüştlüyn İslam dini, xüsusilə də onun şiə məzhəbçiliyi daxilində yeni bir forma alaraq yaşamağa davam etməsi idi. Hesab

Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Əli bəy Hüseynzadə (Turani)

mişdən ayrılma bilmir. Halbuki keçmişini görmək, bilmək, yalnız istiqbalı, tərəqqiyi təyin üçün lazımdır, orada ilişib qalmaq üçün deyil. Onun fikrincə, bu keçmişpərəstliyin mütədil şəkli mühafizəkarlıq (köhnəpərvərlik), ifrat forması geriyəpərəstlikdir; məhz geriyəpərəstlərin üzündən müsəlmanlar 4-5 yüz il ərzində dünyada baş verən yeniliklərdən, dünyəvi elmlərdən xəbərsiz, nəsibsiz qalıblar. O, yazırdı: "Bu mazi-pərəstlik, bu ricətpəspəndlik üzündən bizlər, biz şərqililər, biz müsəlmanlar şu son dörd-beş yüz il zərfində cərəyan edən vüqati-əzimeyi-cahandan bixəbər, bənəsb qaldıq. Binəsb və bixəbər qaldığımız üçün külliyyətlə zərrər və ziyanlara düşər olduq. Öylə şiddətlə düşər olduq ki, bütün ələmi-islam, bütün məmaliki-vasitəyi-islamiyan Fasdan Cavayə qədər, Kazandan Zəngi-barə qədər fəlcə uğramış kimi əzim bir cismatilə oxşayırlı".

Bizcə, geriyəpərəstliyin ziyalılığını çox yaxşı dərk edən Hüseynzadənin "Həyat" qəzetində dünyəvi, yoxsa dini elmlərlə bağlı "Bizə hansı elmlər lazımdır?" mövzusunda diss-kusiya təşkil etməsi təsadüfi olmamışdı. O, mühafizəkarlara

rini və müalicəsini göstərməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, hazırda siyasi-islamın bəyni-başı olan "Türk xətti"ndə sultan II Əbdülhəmidin bütün əməklərinə baxmayaraq, İslam coğrafiyasının yalnız bədənini deyil, onun ruhu da xəstəlikdən əziyyət çəkir. Buna səbəb bir tərəfdən İslam dünyasının öz bəyin-ruh sisteminin tənəzzülə doğru gedərək Qərb dünyasından gələn "zəhərli yellərə" yoluxmasıdırsa, digər tərəfdən Qərb missiyonərlərinin qeyri-müsəlman, ya da qeyri-türklər arasında apardığı təbliğatlarıdır. Xüsusilə də, "ingilis mikrobları"nın apardığı anti-islam siyasəti nəticəsində İslam dünyasının ruhu hesab olunan Ərəbstanda da "tıq" və "taq" səslərini duymayan Hüseynzadə yazırdı: "Dəvəran və cövlani-dəmlə tərəfdən gələn hücum axın-axın bətinlərə daxil olaraq Kəbə və rövzeyi-mütəhhəreyidəli təvaf etdik-dən sonra yenə yerlərinə övdət ediyordardı. Əcəba bunlar zülali-zəməmə ilə qidai-ruh və bədən olan məarif-i-islamiyyəni buradan hər tərəfə isal ediyordarmı idi?.. Qahirədə, Nəcəfdə, Kərbələdə pərişan bir halda olsa da heç olmazsa mövcud olan mədaris və darülfünunun isla-

dimdən bəri tutduqları din və məzhəbdən ayrılmadıqları halda, İran mollaları iki də, bir də yeni məzhəblər ixtirainə qalxışaraq molla hökumətinin dəxi təəddüdünə çalışırlar". Böyük bilgəmizin vaxtilə uzaqgörənliklə ifadə etdiyi bir durum olmalıdır ki, seyid və molla qılığına bürünmüşlərin "molla hökuməti" artıq "İran"da rəsmi şəkildə 40 ildən çoxdur öz varlığını sürdürməkdədir.

Hüseynzadəyə görə, İslam coğrafiyasında ən ağırlı yerin "İran"ın olması təsadüfi ola bilməz. Belə ki, "İran"da hind məzhəbləri buddizmlə brəhmənizm zərdüştliyə, xristianlıq maniliyə çevrilmiş, Yunan və Roma cümhuriyyətciliyi də icmaya əsaslanan İslam Xilafətçiliyi diktaturasına dönüşmüşdür. Onun fikrincə, bütün bunlara əsas səbəb hind məzhəblərindən qaynaqlanan zərdüştlüyn, onun "xeyir və şər" nəzəriyyəsinin bu və ya digər formada xristianlığı, cümhuriyyətciliyi, xilafətçiliyi-islamçılığı yavaş-yavaş içdən öz təsiri altına salmasıdır. O, yazırdı: "Əsasən, İrandan məzhəb iqtizası olaraq heç bir fərdin Avropada və sair biladi-mütəmədinədə təhsilli-elmə getməyə haqqı yoxdur. Çünki Zərdüştün

edirik ki, irandilli xalqlar zərdüştlüyn şiəlik daxilində bu formada "İran"da davam etməsinə əsasən qarşı olmasalar da, ancaq eyni sözləri türklər və ərəblərlə bağlı demək doğru olmazdı. Bu da ondan irəli gəlir ki, zərdüştlüyn şiəlik daxilində bu cür təzahürü irandilli xalqların milli adət-ənənələrinə uyğundur, nəinki ərəblər və türklərin milli törələrinə. Bunu, o zaman yaxşı dərk edən Hüseynzadə hər kəsin anlayacağı bir şəkildə yazırdı: "Biz zətən şübhe etmiyorduk ki, bəzi iranilərdə istlama, islamiyyət nəzərilə baxmağa istedad yoxdur. Çünki "Atavizm"ə (irsiiyyəti-bəidə) icabatı ilə əfkar və məneviyyətləri ərəbin, türkün zərbeyi-islahlalarına rəğmən fursi qədim mədəniyyətdən xilas olmamışdır".

Hüseynzadə hesab edirdi ki, hazırda islam ələmində diri, canlı, mətin, nicatverici, ümidverici tək dövlətli olan Osmanlı həttə, "İran"ın ən azı yüz illik qəflət yuxusunda olduğu bir dövrdə belə xaricdən gələn bütün bəlalara təkbaşına cavab vermişdir: "Zətən İslamın bu üçüncü dövrü Türk dövrüdür. İslam türklüklə payidar oluyor, ələmi-İslamda Hinddən Misirə qədər İran da daxil olduğu halda nə qədər müstəqil və nimmüstəqil hökmdar varsa, həman cümləsi türk nəslindəndir, içlərində bir fars yoxdur. Çünki hökm və idarə edə bilmək bir müddətdən bəri türklərə vergi olmuşdur".

Bu baxımdan İslam ələmində yenilik və köhnəlik məsələsinin, eyni zamanda hüriyyət, azadlıq, məşrutiiyyət anlayışlarının bütün müsəlman xalqları, onların ziyalıları üçün eyni mahiyyət daşdığına iddia etmək doğru deyildir. Çünki Hüseynzadənin təbrincə desək, müsəlman xalqları olmasına baxmayaraq milli adət-ənənələrə, inqilabi yeniliklərə, dində islahatlara və digər məsələlərə farslarla türklər və ərəblərin, yaxud da ərəblərlə farslar və türklərin baxışları fərqlidirlər.